

Bogusław Krasnowolski

Urbanistyczno-architektoniczne przekształcenia miast małopolskich od doby lokacyjnej po współczesność jako wyraz przeobrażeń funkcjonalnych

Kultura i Polityka : zeszyty naukowe Wyższej Szkoły Europejskiej im. ks.
Józefa Tischnera w Krakowie nr 4, 9-33

2008

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

Bogusław Krasnowolski*

URBANISTYCZNO-ARCHITEKTONICZNE PRZEKSZTAŁCENIA MIAST MAŁOPOLSKICH OD DOBY LOKACYJNEJ PO WSPÓŁCZESNOŚĆ JAKO WYRAZ PRZEobrażeń FUNKCJONALNYCH

Streszczenie

Regularne układy urbanistyczne, obejmujące zarówno osadnicze centra, jak i rolnicze zaplecza (il. 7), rozmiarzone według różnych systemów, są charakterystyczne dla lokacji na prawie niemieckim, obejmującym w XIII i XIV wieku Europę Środkowo-Wschodnią. O ile na Zachodzie regularne układy były wyjątkiem, na Wschodzie stawały się normą. Wynikało to z odmiennych dróg dochodzenia do samorządności: tam ewolucyjnie, tu na podstawie gotowych wzorów prawnych i gospodarczych, importowanych przez panów feudalnych wraz z kolonistami (Engel 1993). Lokacyjny plan osadniczego centrum występował w dwóch odmianach (Krasnowolski 2004): ulicowo-pasmowej (il. 1, 2) oraz nieco późniejszej i znacznie doskonalszej szachownicowej, „zainaugurowanej” może we Wrocławiu, znanej z okazałych kreacji z Krakowem (1257) na czele (il. 4) i setek realizacji prostych (il. 3, 5), w Małopolsce krzewionych zwłaszcza za Kazimierza Wielkiego (1333-1370). Plan lokacyjnego miasta jest jego perspektywicznym programem, zjawiskiem trwalszym niż wypełniająca go zabudowa, zmieniająca się wraz z przeobrażeniami funkcjonalnymi i potrzebami estetycznymi. Wobec niemal pełnego podzielenia powierzchni Polski (Małopolski) w dobie średniowiecznej kolonizacji granicami miast i wsi, tworzenie nowych organizmów w czasach nowożytnych było ograniczone. „Rewolucja przemysłowa” przełomu XVIII i XIX w. odzwierciedliła się w strukturze polskich miast z opóźnieniem. Po nielicznych realizacjach z końca XVIII (il. 9) i 1. poł. XIX w. (Krasnowolski 2003), dopiero ostatnia trzecja XIX i początek XX w. zaowocowały – szczególnie w austriackiej Galicji – kształtowaniem nowej zabudowy o nowych, wielkomiejskich funkcjach

9

* Bogusław Krasnowolski (ur. 1943), dr hab., prof. Akademii Pedagogicznej w Krakowie, absolwent Uniwersytetu Jagiellońskiego, jest historykiem sztuki i historykiem. Zajmuje się historią urbanistyki w Europie Środkowo-Wschodniej, wiążąc różnorodne przekazy źródłowe z geometrycznymi analizami układów modularnych; problematyce tej poświęcił szereg prac (m.in. Krasnowolski 2004, 2007a, 2007b, 2008a). Pracuje nad nowoczesną syntezą dziejów sztuki Krakowa jako wybitnego w skali europejskiej ośrodka kulturalnego o różnorodnych historycznych funkcjach. Prowadzi badania nad fenomenem krakowskiego Kazimierza jako miasta wielowiekowego współżycia kultur żydowskiej i chrześcijańskiej (m.in. *Ulice i place krakowskiego Kazimierza. Z dziejów chrześcijan i Żydów w Polsce*, Kraków 1992). Wykładowca na Wydziale Konserwacji i Restauracji Zabytków Akademii Sztuk Pięknych w Krakowie oraz wiceprezes Społecznego Komitetu Odnowy Zabytków Krakowa (od 1990) i współautor jego programu, zajmuje się historią i teorią ochrony zabytków (m.in. *Odnova zabytków Krakowa. Geneza, cele, osiągnięcia, zamierzenia*, Kraków 2004).

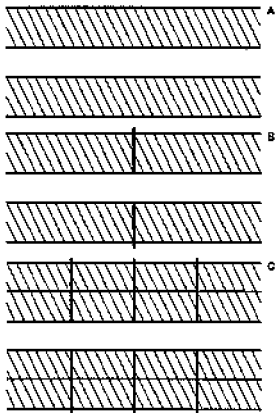
(il. 10, 11), co jednak nie prowadziło do wykształcania nowych centrów (Beiersdorf, Laskowski (red.) 2001): na ogół pozostały nimi do dzisiaj średniowieczne rynki. Trwałość i funkcjonalność – mimo zmieniających się funkcji – lokacyjnych planów urbanistycznych to wciąż widoczne cechy ogółu miast małopolskich (polskich, środkowoeuropejskich). Krajobraz miejski – wewnątrz ulicznych i placowych – został ukształtowany w dużej mierze w XIX i XX wieku, większość panoram miejskich zdewastowała prymitywna urbanizacja doby komunistycznej (il. 12).

Wąskie ramy wypowiedzi skłaniają do ujęcia syntetycznego, z ograniczeniem bibliografii. Pomijając przedlokacyjne początki, należy się skoncentrować na epoce lokacji miast na prawie niemieckim w XIII-XIV wieku, przeobrażeniach z późnego średniowiecza i nowożytności (drugorzędnych wobec fazy lokacyjnej) oraz konsekwencji przełomu wniesionego przez Oświecenie, by zakończyć procesami urbanizacyjnymi (często patologicznymi) po II wojnie światowej. Wybór Małopolski jest wynikiem dotychczasowych badań autora (Krasnowolski 2004; 2007a: 357-422). Zagadnieniem zasługującym na szczególne wyeksponowanie jest zadziwiająca trwałość średniowiecznych lokacyjnych układów urbanistycznych.

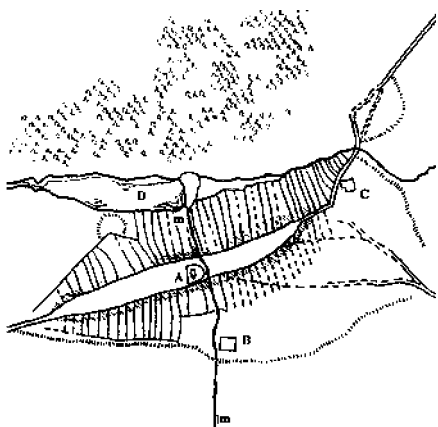
10

Średniowieczne regularne układy urbanistyczne, rzadkie na Zachodzie, należą do typowych w Europie Środkowej. Przyczyną tego są różne drogi, jakie w obu częściach kontynentu wiodły do powstawania miejskich gmin (Engel 1993): tam w toku długotrwałych procesów i walk o miejską suwerenność, tu za sprawą gotowych rozwiązań prawnych (Kamińska 1990) i odpowiadających im rozwiązań przestrzennych, importowanych wraz z zasadźcami czy kolonistami

il. 1.

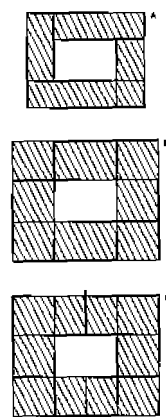
przez panów feudalnych w ramach kolonizacji na prawie niemieckim (Zientara 1978: 47-71; 1979; Gawlas 1996). Na Śląsku – mającym podstawowe znaczenie dla zainicjowania zjawiska (Młynarska-Kaletynowa 1995) – procesy te były szczególnie intensywne pod rządami Henryka Brodatego (Zientara 1975) i w dobie odbudowy po najeździe tatarskim z 1241 roku, w Małopolsce (Wyrozumski 1980; Kiryk 1985, 1994; Krasnowolski 2004) najważniejsze fazy wiążą się z rządami Bolesława Wstydlwego (1243-1279; Krzyżanowski 1938) i Kazimierza Wielkiego (1333-1370; Berdecka 1982; Gawlas 2000), w Czechach szczególnie z panowaniem Przemysła

il. 2.

(il. 1), wcześniejszy, rozwinięty zapewne z targów, funkcjonujących w powiązaniu z traktami handlowymi, to ulica-plac w linii traktu, ujęta pasmami działek siedliskowych. Na ziemiach piastowskich pojawił się na Śląsku doby Henryka Brodatego („klasyczna” realizacja: Środa Śląska; Goliński 2003: 7-12). Późniejsza od śląskiej urbanizacja Małopolski zdecydowała o tym, że rozwiązania takie były tu rzadkie i poza Zawichostem (Krasnowolski 2004, cz. 2: 292-296) zatarte przez późniejsze regulacje szachownicowe: byłby to może układ Krakowa pierwszej lokacji z około 1220 roku (o ile ówczesna gmina miała charakter nie tylko prawny, lecz i terytorialny, co pozostaje hipotezą; Samsonowicz 1994: 109-110), z pewnością najstarszy układ Sącza (późniejszego Starego; il. 2) sprzed 1273 roku (Krasnowolski 2004, cz. 1: 88-91; cz. 2: 226-227).

Znacznie liczniejszych realizacji i wariantów do czekał się układ szachownicowy (il. 3). Jego geneza nie przedstawia się jasno. Zapewne kluczową rolę w skali Europy Środkowo-Wschodniej odegrał układ Wrocławia, bez względu na to, czy jego centrum z prostokątnym rynkiem związemy z pierwszą lokacją z czasów Henryka Brodatego (Chorowska, Lasota 1995: 65-86; Piekalski 2002: 287-292), czy z lokacją po najeździe tatarskim z 1241 roku (Młynarska-Kaletynowa 2001: 6). Bezpośrednio po tej dacie ukształtowano w szereg perfekcyjnie rozwiązanych układów szachownicowych, o bogatych programach i znacznej skali, m.in. miasta czeskie i morawskie lokowane

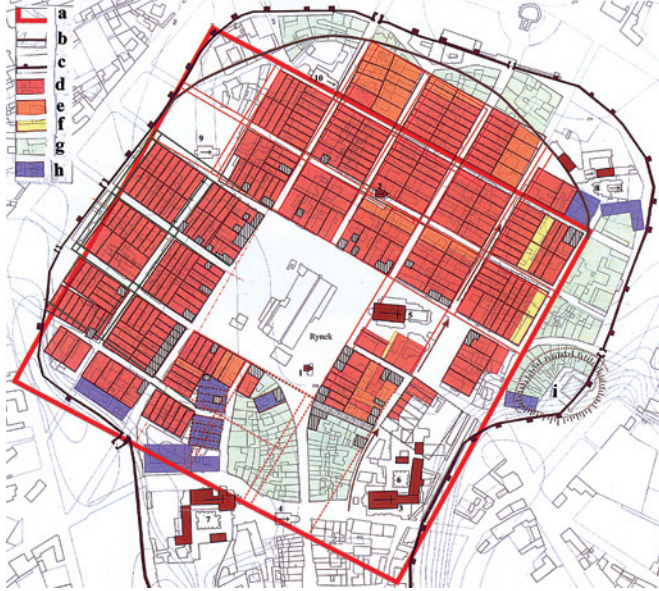

il. 3.

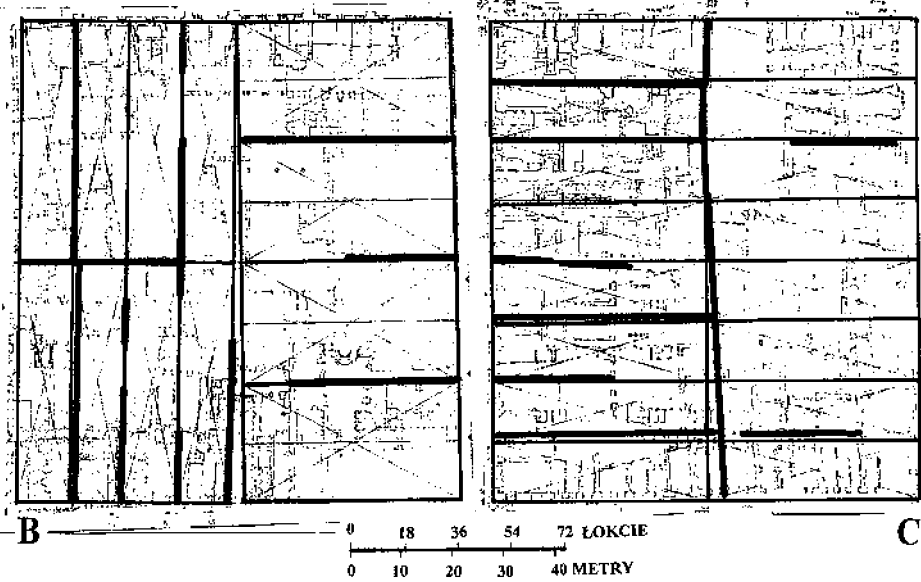
Otokara II (1253-1278; Hoensch 1989). Jak ujął rzecz Henryk Samsonowicz, w Europie Środkowej XIII i XIV wieku dochodzi do masowego przeszczepiania „świadomego planu nowego porządku społecznego zapisanego w nieznanym przedtem kształty urbanistyczne” (1983: 772).

Kompozycje regularnych, lokacyjnych układów urbanistycznych w Europie Środkowo-Wschodniej należą do dwóch typów o licznych odmianach: ulicowo-pasmowego i szachownicowego (Krasnowolski 2004, cz. 1: 159-178). Pierwszy

przez Przemysła Otokara II i Wacława II, np. Litovel, Moravská Třebová, Nový Bytšov (Kuča 1996-2004, t. 3: 570-581; t. 4: 115-129, 463-487), Poznań Przemysła I i Bolesława Pobożnego (1252-1253; Rogalanka 1977: 323-376), Kraków Bolesława Wstydliviego (1257; il. 4).

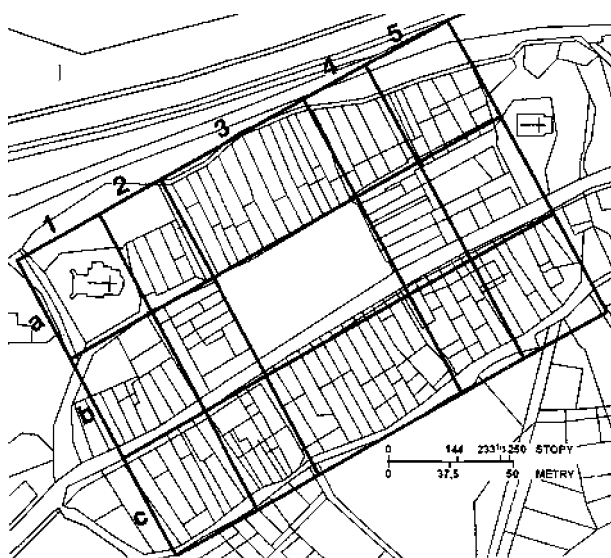
12

il. 4.

Kolejna, istotna faza urbanizacji, zapoczątkowana w Małopolsce za rządów czeskich i Władysława Łokietka (Samsonowicz 1976: 425-436; Berdecka 1983), osiągnęła kulminację za Kazimierza Wielkiego (1333-1370; Berdecka 1982), przynosząc zagęszczenie sieci miejskiej przez ośrodki średniej wielkości (w tym krakowskich satelitów – Kazimierz i Kleparz) i małe, co było zjawiskiem charakterystycznym dla całej Europy Środkowej (Lalik 1976). Niemal wszystkie realizacje prezentują typ szachownicowy, w wielu odmianach, stopniowo redukowanych do najprostszych (il. 5).

Średniowieczne lokacyjne układy urbanistyczne kształtowano na podstawie zróżnicowanych systemów mierniczych (Krasnowolski 2004, cz. 1: 137-142). Stopy, łokcie, pręty określały elementy składowe planu:

13

il. 5.

działki siedliskowe, szerokość ulic, zazwyczaj rzuty budowli fundowanych w związku z lokacją. Miary wyższego rzędu (sznury) określały ogólne kompozycje planów: granice centrów osadniczych, wymiary rynków i bloków zabudowy. Analiza układu urbanistycznego Krakowa Wielkiej Lokacji zdaje się wskazywać, że we wcześniejszych realizacjach ograniczano się do modularnego rozmierzenia elementów składowych planu (działki, bloki).

Zasadnicze przesłanki determinujące geometrię regularnych układów urbanistycznych średniowiecznych miast lokacyjnych miały naturę ekonomiczną: chodziło o dokładne rozmierzenie powierzchni podle-

gającej opodatkowaniu, wydzielenie powierzchni dla funkcji „ogólnomiejskich” i całkowitą eliminację terenów bez zdefiniowanego przeznaczenia. Nie można jednak wykluczać przesłanek estetycznych: symetria i pełna podzielność terenu miały dla ówczesnych aspekt teologiczny i estetyczny. O odbiorze regularnych układów urbanistycznych w kategoriach piękna świadczy wypowiedź Kazimierza Wielkiego, który wspierając rozwój zabudowy Krakowa, zastrzegł: „byleby jednak miasto nie zostało zeszpecone w znamienitszych miejscach przez bezładne budowle” (Wyrozumski 2007: 58).

Funkcje miasta lokacyjnego i ich zmiany. W dwuwymiarowym planie urbanistycznym zakodowano liczne funkcje, odzwierciedlane w skali trójwymiarowej: w zabudowie. Plan był programem; realizacja decydowała o powodzeniu przedsięwzięcia, jej brak o upadku (Kiryk 1980). Zasadnicze funkcje można określić jako: gospodarcze (zwłaszcza handlowe), związane ze sprawowaniem władzy i wymiarem sprawiedliwości, mieszkalne, sakralne (ze szkolnictwem i opieką społeczną), obronne, reprezentacyjne.

Funkcje handlowe koncentrowano na rynkach i placach. Najpóźniej w 2. poł. XIII wieku wykształcił się w strefie prawa niemieckiego typ budowli targowej stanowiącej własność miejską, z dwoma rzędami kramów, będących *de facto* własnością prywatną. Przykładami były murowane sukienice i „kramy bogate” głównych miast śląskich (Goliński 1993: 1-3; 1994: 130-143; Czerner, Lasota 2000: 331 nn) i Krakowa (Komorowski 2007: 159-162) oraz liczne zespoły kramów drewnianych.

W obrębie rynku wznoszono ratusze (Komorowski 1998; 2002a: 241-248), niekiedy związane z kramami; wieże ratuszowe od XIV do XV wieku stawały się symbolami miejskiej suwerenności. Wymiar sprawiedliwości w obrębie rynku reprezentował pręgierz, poza miastem – miejsce kaźni.

Serliańska zasada o prawie każdego człowieka do własnego mieszkania była wcześniej realizowana przez średniowieczne miasta lokacyjne (Samsonowicz 1983: 774). Funkcję mieszkalną pełniły murowane kamienice i drewniane domy. Ta zasadnicza tkanka miejska była wpisana w działki siedliskowe, zgrupowane w bloki. W warunkach właściwych dla ziem piastowskich – poza Śląskiem (Chorowska 1999: 115-128) – zabudowa murowana należała do rzadkości (Krasnowolski 2004, cz. 1: 208-209). Całkowitym wyjątkiem był Kraków, w którym kamienice, proste w swych formach i strukturze funkcjonalnej, do 1. ćwierci XIV wieku wypełniły większość działek lokacyjnych (il. 6), by w dobie kazimierzowskiej wykształcić kilka zróżnicowanych typów, o bogatych programach, aktualnych do XVIII wieku (Łukacz 1988;

Komorowski 2002b: 53-73; 2007: 165-168; Komorowski, Krasnowolski 1996: 105-126).

Lokalizacja, programy i typologia kamienic i domów wiązały się z socjotopografią. Ten problem, szeroko analizowany od lat (Rörig 1921; Deneke 1980; Czacharowski 1976; Wiesiołowski 1983; Goliński 1997), jest słabo rozeznany w Małopolsce (Tyszka 2001). Szczególnie prestiżowe były działki przyrynkowe, kolejne miejsca zajmowały działki na zapleczach bloków przyrynkowych, dalsze – oddalone od rynku. Z socjotopografią wiązał się podział społeczności według profesji, odzwierciedlony niekiedy w nazwach ulic. Socjotopografia odbiła się też w formach architektonicznych. W większych miastach, z Krakowem na czele, elementem podkreślającym prestiż właścicieli kamienic przyrynkowych były przedproża, wkraczające w przestrzeń publiczną. Ich kontynuacją w nowożytności były podcienia, znane też z miast o zabudowie drewnianej (Krasnowolski 2004, cz. 1: 208-209). Rzadkie były wypadki akcentowania socjotopografii już w momencie wytyczenia planu lokacyjnego poprzez większe wymiary działek przyrynkowych (np. w Nowym Sączu; Krasnowolski 2004, cz. 2: 156, 159).

il. 6.

Innym zagadnieniem są dzielnice i kwartały większych miast, skupiające mieszkańców niebędących mieszczanami, np. Żydów. O ile w Krakowie doby polokacyjnej można mówić o rejonie cechującym się przewagą ludności żydowskiej nad chrześcijańską, co znalazło odzwierciedlenie w nazewnictwie (Wyrozumska 1993: 5-11), to w krakowskim Kazimierzu, najpóźniej pod koniec XV wieku, funkcjonowało wydzielone *Oppidum Judaeorum* (Krasnowolski 2007a: 404-409). Tereny wydzielone dla Żydów są znane z innych miast (Piechotkowie 2004).

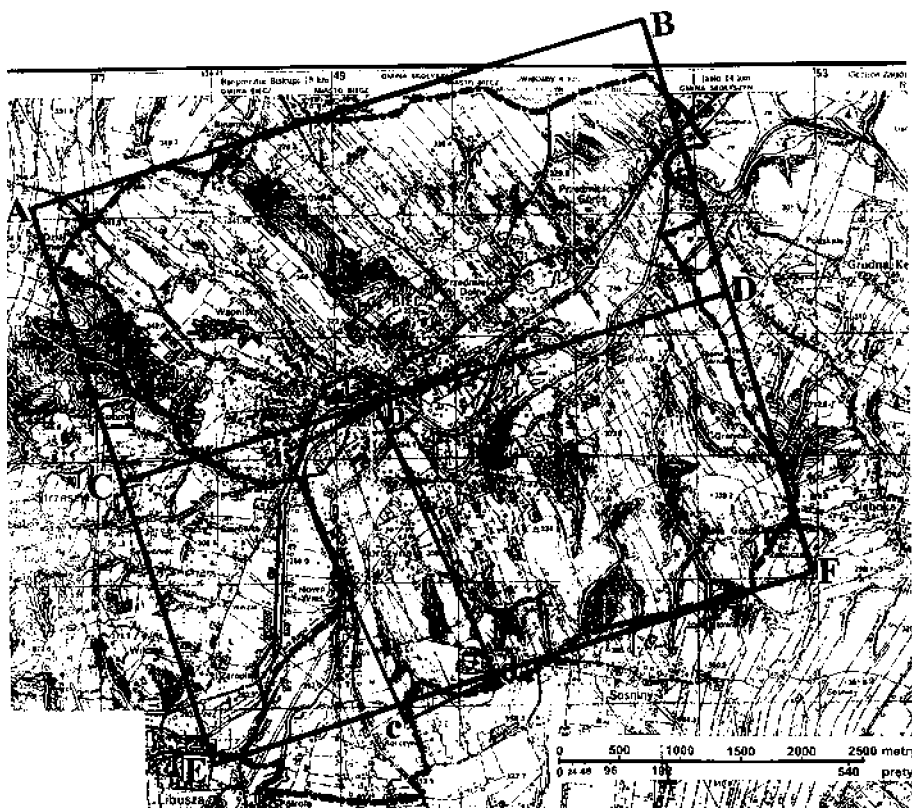
W stołecznym Krakowie bliskość wawelskiego dworu przyciągała rycerstwo: w obrębie podgrodzia (Okolu) była to tradycja wczesno-średniowieczna (Bicz-Suknarowska, Niewalda, Rojkowska 1996), przy Rynku i reprezentacyjnych ulicach miasta proces narastający od późnego średniowiecza po nowożytność (Komorowski 2002: 53-73). Wyjątkowy charakter miał kompleks rezydencji kanoników wawelskiej kapituły katedralnej, rozwijający się na Okole w wyniku niepowodzenia kazimierzowskiej lokacji *Nova Civitas* (1335): skromne domy (poł. XIV wieku) zastępowano pałacami (od 2. poł. XV do XVI wieku; Bicz-Suknarowska, Niewalda, Rojkowska 1996; 1997).

Funkcję sakralną (Krasnowolski 2004, cz. 1: 193-202; cz. 2: *passim*) reprezentował z reguły kościół parafialny, fundowany w ramach lokacji („wpisany” w lokacyjny plan urbanistyczny), niekiedy przejmowany ze starszej osady (co powodowało zakłócenia planu), sporadycznie wprowadzany wtórnie. Mała skala większości miast decydowała o tym, że do rzadkości należała obecność więcej niż jednej parafii. W miastach co najmniej średnich pojawiały się klasztory, zwłaszcza franciszkańskie i dominikańskie (Kłoczowski 1975: 19 nn; 1983: 13 nn; Zwiercan 1985: 5-51; Grzybkowski 1989: 227-247). Ze świątynią parafialną „fizycznie” był związany otaczający ją cmentarz (Morawski 1991), zaś funkcjonalnie szkoła i „dom ubogich” – szpital, położony wraz z kościołem szpitalnym zazwyczaj na przedmieściu. W większych miastach zespół szpitalny, często królewskiej lub biskupiej fundacji, niekiedy prowadzony przez zakonników, był niezależny od parafii. Szkolnictwo na wyższym poziomie mogli zapewnić dominikanie (Kłoczowski 2003: 67 nn); tylko Kraków z akademią odnowioną w 1400 roku dysponował kompleksem budowli uniwersyteckich.

Funkcja obronna to fortyfikacje: mur z bramami i basztami, fosa. Ten podstawowy element programu średniowiecznego miasta na Zachodzie, w Polsce, wobec wysokich kosztów (Szymczak 1988: 234 nn), otrzymywały tylko miasta znaczniejsze, zazwyczaj wiele lat po lokacji (Widawski 1973). Mury obronne miały też symboliczne znaczenie: wchodziły do herbów miast, były strzeżone przez święte wizerunki.

Ostrą granicę między terenami intensywnie zabudowanymi a otwartymi akcentowano nawet wówczas, gdy trwałych fortyfikacji nie budowano. Może symptomatyczna była sytuacja Sandomierza: bezpośrednio po lokacji (1286) granicę tę zaakcentowano rowem o wyłącznie symbolicznym znaczeniu (Krasnowolski 2004, cz. 2: 199).

Zróźnicowane funkcje pełniły zaplecza miast, w granicach terenów przydzielonych w ramach lokacji, z reguły ściśle rozmierzonych w łańcach (Krasnowolski 2004, cz. 1: 143-147, 215-232; cz. 2: *passim*).

il. 7.

Bezpośrednio za linią obronną, przy drogach wylotowych, rozwijały się przedmieścia: w zasadzie niezaprogramowane w planie lokacyjnym, bywały adaptacją starszej osady lub elementem wtórnym. Pod względem socjotopograficznym znajdowały się na dole drabiny społecznej, co najwyżej przed mieszkańcami miejskich i wójtowskich wsi, zakładanych na przyznanych miastu terenach (Dziwik 1960), niekiedy pozyskiwanych dla powiększenia areału. Zaplecze rolnicze (il. 7) – o geometrycznym rozmierzeniu, związanym ze

strukturą ładu określoną przez orkę pługiem – było nieodzownym elementem programu lokacyjnego. Role miejskie i mieszczańskie, z rozwijającymi się na nich z czasem folwarkami, odgrywały istotną rolę zarówno w wypadku gospodarczego sukcesu (Kraków), jak i niedorozwoju, zapewniając mieszkańcom egzystencję zbliżoną do warunków wiejskich. Elementem zaplecza rolniczego były uposażenia kościelne i wójtowskie (Krasnowolski 2008). Te ostatnie, często związane z podmiejską siedzibą wójtowską, w związku z wykupami wójtostw mogły się stawać odrębnymi jednostkami (Korczyzna w Bieczu, Wójtostwo w Bochni, Gumniska w Tarnowie).

Przeobrażenia przestrzenne miast w dobie nowożytnej to pod wieloma względami kontynuacja procesów średniowiecznych. Kryzys miast Rzeczypospolitej, nasilający się w wyniku najazdu szwedzkiego (1655-1657) i wojny północnej (początek XVIII wieku), w dużych miastach (Kraków) owocował zmniejszaniem się własności miejskiej i mieszczańskiej na rzecz szlacheckiej (co wiązało się z przekształceniami kamienic w pałace) i duchownej [Noga (red.) 2007: tabl. 4.6, 4.7]. Fundacje klasztorów doprowadziły wiele miast do stanu odmalowanego przez Ignacego Krasickiego: „bram cztery ułomki,

18

il. 8.

klasztorów dziewięć i gdzieniegdzie domki”. W dominujących liczebnie małych miastach upadek oznaczał funkcjonalne zbliżenie do wsi; wyrazem podkreślenia miejskiego statusu przy wiejskiej gospodarce było tworzenie cechów rolników.

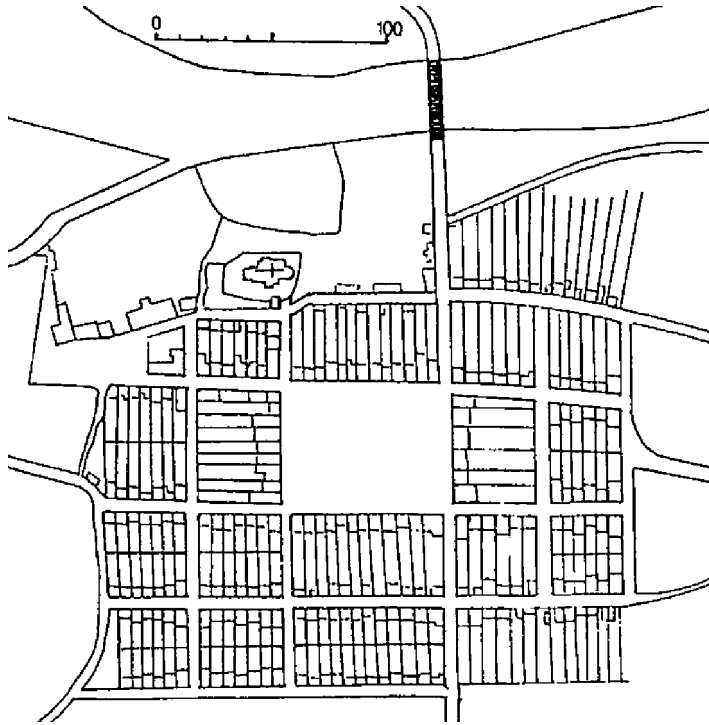
Stagnacja i regres gospodarczy nie oznaczały braku zmian architektonicznych i krajobrazu miejskiego. W większych ośrodkach rozwijała się – zwłaszcza przed „potopem” szwedzkim – murowana architektura mieszczańska: kamienice, utrzymując średniowieczny program funkcjonalny, zmieniały bryły, zastępując wysokie dachy attykami (Krasnowolski 2007b: 26).

Anachroniczny program miast małopolskich doby nowożytnej nadal opierał się na fundamencie prawa magdeburskiego (Kowalski 2008: 41-49). Dokonanie w dobie średniowiecznych lokacji na prawie magdeburskim niemal pełnego podziału kraju z określeniem granic miast i wsi utrudniało zakładanie nowych miast; powstawały one wyłącznie przez zmianę statusu i form przestrzennych dawnych wsi bądź – co praktykowano od średniowiecza – przez wydzielanie terenu miasta z dawnej wsi. Takie działania, podejmowane przez magnaterię, były w Małopolsce rzadsze niż na kresach i najczęściej ograniczone do niewielkich miasteczek, których plany nie różniły się od najprostszych, szachownicowych układów średniowiecznych. Przykładami mogą być inicjatywy rodu Jordanów z XVI wieku – Zakliczyn nad Dunajcem (Krasnowolski 2004, cz. 1: 157), Jordanów, Limanowa – i Lubomirskich z początku XVII wieku (Nowy Wiśnicz). Wizję renesansowego miasta idealnego, w którym geometria rozplanowania była uzasadniona nie ekonomicznie, lecz estetycznie, realizowano rzadko; przykładem jest Zamość (Kowalczyk 1995).

Podstawy dla nowoczesnych przeobrażeń prawnych, gospodarczych i przestrzennych oraz podźwignięcia z upadku miast i mieszczaństwa przyniosła doba Sejmu Czteroletniego z przyjętą w 1791 roku ustawą o miastach, przesłanką dla utworzenia „pierwszego wielkiego Krakowa” (Niezabitowski 2005: 71-78). Ostateczne uregulowanie nowego statusu większych miast przyniosły czasy rozbiorów. Nowy porządek prawny – wprowadzony w miejsce zlikwidowanych norm prawa magdeburskiego – owocował przekształceniami przestrzennymi (Krasnowolski 2003: 130-170). Powszechne stało się integrowanie w ramach jednolitej struktury urbanistycznej historycznych centrów z dawnymi przedmieściami i nowymi dzielnicami; w Krakowie te procesy były w pełni widoczne w dobie Wolnego Miasta (1815-1846; Borowiejska-Birkenmajerowa, Demel 1963). Niektóre miasta były poddawane przez austriackich urzędowych budowniczych regulacjom, związanym z przebijaniem nowych dróg (z traktami „cesarskim”

i „karpackim” na czele) i eliminacją zagrożeń pożarowych: przykładem jest Nowy Targ, gdzie w wyniku pożaru z 1784 roku szachownicowy układ lokacyjny zdublowano w nowej strukturze urbanistycznej (Krasnowolski 2003: 137).

Zakładanie nowych miast w Małopolsce, podzielonej między zabory austriacki i rosyjski, ograniczało się w zasadzie do austriackiego Podgórze (Krasnowolski 2003: 135-136; Żółciak 2007: 543-561) jako kon-

20

il. 9.

kurenta Krakowa oraz ośrodków przemysłowych w przyszłym Zagłębiu Dąbrowskim z Dąbrową na czele, realizującą – pod zaborem rosyjskim – utopijne wizje państwowego planowania gospodarczego (Krasnowolski 2002: 415-430).

Przekształcenia zachodzące do połowy XIX stulecia w Galicji (oraz – w mniejszym stopniu – pod zaborem rosyjskim) były wstępem do gruntownych przeobrażeń przestrzennych w ostatniej tercji XIX i na początku XX wieku, w Galicji związanych z erą autonomiczną lat 1866-1918 [Purchla 1979; Beiersdorf, Laskowski (red.) 2001], przynoszącą spóźnioną w stosunku do Zachodu fazę urbanizacji, wynikającej z „rewolucji przemysłowej”.

Dla ogółu miast – z Krakowem na czele – charakterystyczne było zachowanie historycznego jądra jako symbolicznego i faktycznego centrum nowoczesnego organizmu. O ile w Krakowie niemożność wykształcenia nowego centrum wynikała z rygorów austriackiej twierdzy (Bogdanowski 1979), to w mniejszych miastach była to pochodna gospodarczej słabości. Niektóre funkcje nowego centrum przejmowały nowe ulice, prowadzące zazwyczaj w kierunku dworca kolejowego, którego obecność lub brak były czynnikiem decydującym o rozwoju lub regresie. Powstawały w ten sposób interesujące kreacje urbanistyczne: al. Batorego w Nowym Sączu (Krasnowolski 2001: 153-166), al. Henryka w Chrzanowie. Stymulatorem urbanizacji były też nowe funkcje miast: siedziby władz powiatowych i sądowych zdobywały przewagę nad znaczniejszymi do niedawna ośrodkami: niewielkie Gorlice zdominowały kasztelański niegdyś Biecz, Brzesko zyskało przewagę nad Wojniczem, Nowy Targ nad Krościenkiem.

Nowoczesna urbanizacja z XIX i początku XX wieku zmieniała krajobraz radykalniej niż dwuwymiarowy plan urbanistyczny. Poza Krakowem oraz rynkami niektórych miast średnich, gdzie murowana zabudowa rozwijała się od średniowiecza i nowożytności, proces eliminacji domów drewnianych przez murowane przebiegał w wiekach XIX i XX, pozostawiając wciąż fenomen drewnianego miasteczka galicyjskiego (Bocheński 2001: 395-412); swym urokiem pociągało ono miłośników zabytków (*Wieś i miasteczko* 1916), lecz nie mieszkańców. Nowymi elementami w krajobrazie miast rozwijających się były budowle murowane, górujące nad dawnymi, reprezentujące zarówno funkcje tradycyjne (kościół, ratusz), jak i nowe: siedziby władz powiatowych i sądów, koszary, dworce kolejowe (Komorowski, Sudacka 2003: 171-207), szpitale, banki. Odzwierciedleniem aspiracji kulturalnych dominujących ośrodków stawały się budynki teatrów. W najmniejszych nawet miasteczkach atrybutem nowoczesności były budynki szkolne i niemniej okazałe „sokolnie” Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół”, stwarzające warunki rozwoju kultury fizycznej i duchowej (Beiersdorf 2001: 355-378). W większych miastach karczmy i zajazdy wypierane były przez restauracje, kawiarnie i hotele. Spędzanie wolnego czasu na świeżym powietrzu zapewniały parki (pierwszeństwo należy do krakowskich Plant), w dobie autonomii galicyjskiej stały element programu rozwijających się miast. Średniowieczna funkcja domu i kamienicy – mieszkania i warsztatu pracy rodziny mieszczańskiej – ustąpiła nowej: kamienicami określano wielokondygnacyjne budynki z mieszkaniami wynajmowanymi niezamożnym lokatorom; proces ten, wraz z rozwojem osiedli willowych na obrzeżach miast, przyniósł „odwrócenie” tradycyjnej socjotopografii. Wcześniej, od przełomu XVIII

i XIX wieku, karierę robił dworek przedmiejski, przenoszący – przynajmniej w formie symbolicznej – wzory życia szlacheckiego do lokalnych elit (zjawisko popularne wśród austriackiej biurokracji, m.in. w Bochni i Tarnowie), a później do szerszych warstw demokratyzującego się społeczeństwa. Odmienną kategorią – popularniejszą na Śląsku i w Zagłębiu Dąbrowskim niż w Małopolsce – były kolonie robotnicze, kształtowane w 1. połowie XIX wieku dla importowanych pracowników kopalń i hut (kolonie Reden i Bankowa w Dąbrowie Górniczej; Krasnowolski 2002: 421, 423), od przełomu XIX i XX wieku będące wyrazem osiągnięć pierwszych związków zawodowych (kolonie górnicze w Wieliczce i Bochni, kolonia kolejowa w Nowym Sączu).

22

il. 10.

Procesy urbanizacyjne koncentrowały się w istniejących ośrodkach, na ogół o średniowiecznej, lokacyjnej genezie; przekraczając średniowieczne, zatarte linie obronne, obejmowały dawne przedmieścia i tereny rolne, w obrębie których dawne drogi dojazdowe stawały się nowoczesnymi ulicami. Rynki średniowiecznych miast nadal pełniły funkcje związane z centrum, ale różne od pierwotnych. Wraz z odejściem od zasady koncentracji handlu na wydzielonych placach i przeniesieniem go do lokali w przyziemiach czynszowych kamienic (jednocześnie ze zmianą znaczenia wyrazu „kamienica” zmienia się pojęcie sklepu: już nie „pomieszczenie sklepienie”, lecz lokal handlowy) oraz

eliminacją dawnych kramów – zostały ograniczone handlowe funkcje rynków, a rozwijał się ich aspekt reprezentacyjny. Symbolem jest historia Rynku Głównego w Krakowie z wyburzeniem większości starych budowli użyteczności publicznej, gruntowną przebudową Sukiennic wiążącą funkcję handlową z siedzibą Muzeum Narodowego (Sudacka 1995: 75-96) i wzniesieniem pomnika Mickiewicza.

Problem galicyjskich pomników to temat na oddzielne studium: stawały się wyrazem uczuć patriotycznych, podobnie jak „pomnikowe” nazwy ulic i szkół. O ile w Galicji nie napotykało to na problemy, to pod zaborem rosyjskim uciekano się do podstępów: pierwszy katolicki kościół Dąbrowy Górniczej czcił oficjalnie carskiego patrona

il. 11.

św. Aleksandra, ale jego święto wypadło 3 maja (Krasnowolski 2002: 435). Patriotyzm miejskich społeczności znajdował też odzwierciedlenie w kształtowaniu i rozwoju pojęcia zabytku, często zastępowanego pojęciem pamiątki narodowej. Ochrona owych pamiątek – szczególnie znacząca w odbiorze symbolicznych treści Krakowa jako kwintesencji polskich dziejów – odgrywała istotną rolę także w innych zespołach urbanistycznych (Frycz 1975).

Na przełomie XIX i XX wieku większe miasta galicyjskie realizowały w swym rozwoju przestrzennym ambitne założenia. Na czoło wysuwa się Podgórze z konsekwentnym podziałem przestrzeni na strefy: miesz-

kalną, rekreacyjną oraz przemysłową (Żółciak 2007: 561-574). Likwidacja uciążliwych uwarunkowań związanych z austriacką Twierdzą Krakowską umożliwiła realizację idei Wielkiego Krakowa, prezentowanej przez prezydenta miasta Juliusza Lea, niestety z ograniczeniem założeń ambitnego planu urbanistycznego (Rakowicz 1913). Ważnym aspektem były osiedla willowe, często wyprzedzające datą powstania wizje angielskiego urbanisty Ebenezera Howarda z 1898 roku.

Pomijając późniejsze przekształcenia, należy podkreślić, że lata II Rzeczypospolitej przyniosły kontynuację procesów urbanizacyjnych, zasadniczo harmonizujących z naturalnym środowiskiem i historycznymi układami przestrzennymi (Purchla 2007: 20-21). Okupacja

24

il. 12.

hitlerowska wprowadziła w miejskie krajobrazy dokumenty zbrodniczej segregacji rasowej, obozy koncentracyjne, pracy i zagłady. Doba PRL-u (Bogdanowski 1996: 9-22; Purchla 2007: 22-23), po próbach tworzenia fikcji „miasta socjalistycznego” z najciekawszym przykładem w postaci Nowej Huty, w wyniku prymitywnej industrializacji, doprowadzonej do kryzysu ekologicznego, spowodowała dewastację krajobrazu w skali kraju w postaci powstających od końca lat 50. bezładnych blokowisk, karykatur „miasta-ogrodu”.

Mimo wielowiekowych procesów przekształceń miejskiego życia i krajobrazu, niemal wszystkie miasta Małopolski o średniowiecznej,

lokacyjnej genezie, zachowały w stanie czytelnym dawne układy urbanistyczne, w których rynki wciąż spełniają funkcję centralnego ośrodka, niekiedy – jak w Krakowie (Beiersdorf 2008: 91-107) – przeciążonego nadmiernie rozbudowanymi funkcjami. Ten polski ewenement na skalę europejską każe zwrócić baczną uwagę na ochronę wartości historycznych dawnych ośrodków miejskich: ich dawnej substancji, form i krajobrazu (Bogdanowski 1976). Wymaga to szerokiego uwzględniania problematyki konserwatorskiej w planowaniu przestrzennym, co z kolei zależy od świadomości konserwatorskiej społeczeństwa. Jak bowiem pisał przed laty Tadeusz Chrzanowski:

Pojęcie etyki konserwatorskiej [...] ogranicza się w naszej świadomości przede wszystkim do tych, co się konserwacją parają zawodowo [...]. Czy jednak pojęcia tego nie należy traktować szerzej? Czy nie należy objąć nim wszystkich przedstawicieli społeczności [...]? Czy przypadkiem my wszyscy nie jesteśmy „konserwatorami”, to znaczy odpowiedzialnymi za to, co nam przekazała pani historia, jak w duchowym przekazie? (1991: 2-6).

Bibliografia

- Beiersdorf, Zbigniew (2008), *Krakowski Rynek Główny dzisiaj*, [w:] Jan Małecki (red.), *Kraków – dziedzictwo lokacji. Materiały sesji naukowej odbytej 21 kwietnia 2007 roku*, Kraków, s. 91-107.
- Beiersdorf, Zbigniew; Laskowski, Andrzej (red.) (2001), *Rozwój przestrzenny miast galicyjskich położonych między Dunajcem a Sanem w okresie autonomii galicyjskiej. Materiały z sesji, Jasło 23-24 kwietnia 1999*, Jasło.
- Berdecka, Anna (1982), *Lokacje i zagospodarowanie miast królewskich w Małopolsce za Kazimierza Wielkiego (1333-1370)*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Berdecka, Anna (1983), *Lokacje miast małopolskich za Władysława Łokietka*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 31 (3).
- Bicz-Suknarowska, Maria; Niewalda, Waldemar; Rojkowska, Halina (1996), *Zabudowa ulicy Kanoniczej na tle urbanistyki średniowiecznego Okołu*, [w:] *Sztuka około 1400. Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Poznań, listopad 1995*, t. 1, Warszawa, s. 87-104.
- Bicz-Suknarowska, Maria; Niewalda, Waldemar; Rojkowska, Halina (1997), *Zabudowa rezydencjonalna (kanonicza) dawnego Okołu w XVI w.*, [w:] *Między gotykiem a barokiem. Sztuka Krakowa w XVI i XVII wieku*, „Biblioteka Krakowska”, 136, s. 191-217.
- Bocheński, August (2001), *Miasteczko galicyjskie fenomenem architektury drewnianej*, [w:] Zbigniew Beiersdorf, Andrzej Laskowski (red.), *Rozwój przestrzenny miast galicyjskich położonych między Dunajcem a Sanem w okresie autonomii galicyjskiej. Materiały z sesji, Jasło 23-24 kwietnia 1999*, Jasło, s. 395-412.
- Bogdanowski, Janusz (1976), *Kompozycja i planowanie w architekturze krajobrazu*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

- Bogdanowski, Janusz (1979), *Warownie i zieleń Twierdzy Kraków*, Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Bogdanowski, Janusz (1996), *Urbanizacja krakowska w dobie PRL*, [w:] Jan Małecki (red.), *Kraków w Polsce Ludowej*, Kraków: Towarzystwo Miłośników Historii i Zabytków Krakowa.
- Borowiejska-Birkenmajerowa, Maria; Demel, Juliusz (1963), *Działalność urbanistyczna i architektoniczna senatu Wolnego Miasta Krakowa w latach 1815-1846*, „Studia i Materiały do Teorii i Historii Architektury i Urbanistyki”, 4.
- Chorowska, Małgorzata (1999), *Przemiany architektoniczne wrocławskich kamienic przyrynkowych w przestrzeni XIII-XVIII w.*, [w:] Wrocławski Rynek. Materiały konferencji naukowej zorganizowanej przez Muzeum Historyczne we Wrocławiu w dniach 22-24 października 1998 r., Wrocław, s. 115-128.
- Chorowska, Małgorzata; Lasota, Czesław (1995), *Działka lokacyjna we Wrocławiu*, [w:] Jerzy Rozpędowski (red.), *Architektura Wrocławia*, cz. 2: *Urbanistyka*, Wrocław: Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej, s. 65-86.
- Chrzanowski, Tadeusz (1991), *Medytacje o etyce konserwatorskiej*, „Spotkania z Zabytkami”, 56, s. 2-6.
- Czacharowski, Antoni (1976), *Zagadnienia socjotopografii późnośredniowiecznego Torunia*, [w:] Aleksander Gieysztor, Tadeusz Roslanowski (red.), *Miasta doby feudalnej w Europie środkowo-wschodniej. Przemiany społeczne a układy przestrzenne*, Warszawa – Poznań: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Czerner, Rafał; Lasota, Czesław (2000), *Średniowieczne murowane obiekty handlowe na rynku wrocławskim*, [w:] Jerzy Piekalski, Krzysztof Wachowski (red.), *Średniowieczny Śląsk i Czecha. Centrum średniowiecznego miasta. Wrocław a Europa Środkowa*, „Wratislavia Antiqua. Studia z dziejów Wrocławia”, 2, Wrocław, s. 331-347.
- Deneke, Dietrich (1980), *Sozialtopographische und sozialräumliche Gliederung der spätmittelalterlichen Stadt*, [w:] Josef Fleckenstein, Karl Stackmann (red.), *Über Bürger, Stadt und städtische Literatur im Spätmittelalter*, „Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen”, III (121), s. 161-202.
- Dziwik, Kazimierz (1960), *Majętność ziemską Nowego Sącza w wiekach średnich*, „Rocznik Sądecki”, 4, s. 53-70.
- Engel, Evamaria (1993), *Die deutsche Stadt des Mittelalters*, München: Beck's historische Bibliothek.
- Frycz, Jerzy (1975), *Konserwacja i restauracja zabytków architektury w Polsce w latach 1795-1918*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Goliński, Mateusz (1993), *Die Anfänge der Kaufhäuser und Reichkräme in den schlesischen Städte*, „Zeitschrift für Ostforschung”, Marburg am Lahn, 42 (1), s. 1-13.
- Goliński, Mateusz (1994), *Ze studiów nad początkami sukiennic w Polsce (XIII-XIV w.)*, [w:] Kazimierz Bobrowski (red.), *Monastycyzm, Słowiańszczyzna i państwo polskie. Warsztat badawczy historyka*, Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego, „Prace Historyczne” 8, s. 130-143.
- Goliński, Mateusz (1997), *Socjotopografia późnośredniowiecznego Wrocławia (przestrzeń – podatnicy – rzemiosło)*, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Goliński, Mateusz (2003), *Średniowiecze*, [w:] Antoni Czacharowski (red.), *Atlas historyczny miast polskich*, t. IV: *Śląsk*, pod red. Marii Młynarskiej-Kaletynowej, z. 2: *Środa Śląska*, opr. Rafał Eysymontt, Mateusz Goliński, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, s. 7-12.

- Grzybowski, Andrzej (1989), *Zagadnienie długich chórów kościołów mendykanckich w Europie środkowo-wschodniej w XIII wieku*, [w:] Jerzy Kłoczowski (red.), *Franciszkanie w Polsce średniowiecznej*, cz. 2. i 3.: *Franciszkanie na ziemiach polskich*, Kraków: Prowincjaat OO. Franciszkanów Konwentualnych, s. 227–247.
- Hoensch, Jörg K. (1989), *Přemysl Otakar II von Böhmen: der Goldene König*, Graz-Wien-Köln: Verlag Styria.
- Gawlas, Sławomir (1996), *O kształt zjednoczonego królestwa. Niemieckie władztwo terytorialne a geneza społeczno-ustrojowa odrębności Polski*, Warszawa: DiG.
- Gawlas, Sławomir (2000), *Uwagi o polityce miejskiej Kazimierza Wielkiego*, [w:] *Aetas media, aetas moderna. Studia ofiarowane prof. Henrykowi Samsonowiczowi w 70. rocznicę urodzin*, Warszawa: Instytut Historyczny Uniwersytetu Warszawskiego, s. 25-41.
- Kamińska, Krystyna (1990), *Lokacje miast na prawie magdeburskim na ziemiach polskich do 1370 r. (Studium historyczno-prawne)*, Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Kiryk, Feliks (1980), *Lokacje miejskie nieudane, translacje miast i miasta zanikłe w Małopolsce do połowy XVII stulecia*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 28 (3), s. 373-384.
- Kiryk, Feliks (1985), *Rozwój urbanizacji Małopolski XIII-XV w. Województwo krakowskie (powiaty południowe)*, Kraków: Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej.
- Kiryk, Feliks (1994), *Urbanizacja Małopolski. Województwo sandomierskie, XIII-XVI w.*, Kielce: Regionalny Ośrodek Studiów i Ochrony Dziedzictwa Kulturowego.
- Kłoczowski, Jerzy (1975), *Zakon kaznodziejski w Polsce 1222-1972. Zarys dziejów*, [w:] Jerzy Kłoczowski (red.), *Studia nad historią dominikanów w Polsce, 1222-1972*, t. 2, Warszawa: Wydawnictwo Polskiej Prowincji Dominikanów, s. 19-158.
- Kłoczowski, Jerzy (1983), *Bracia mniejsi w Polsce średniowiecznej*, [w:] Jerzy Kłoczowski (red.), *Zakony franciszkańskie w Polsce*, t. 1, Kraków: Prowincjaat OO. Franciszkanów Konwentualnych, s. 13-95.
- Kłoczowski, Jerzy (1998), *Młodsza Europa. Europa Środkowo-Wschodnia w kręgu cywilizacji chrześcijańskiej średniowiecza*, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Kłoczowski, Jerzy (2003), *Zakon dominikański i początki wyższego szkolnictwa na ziemiach polskich*, [w:] Dariusz Aleksander Dekański, Marek Grubka, Andrzej Gołębnik (red.), *Dominikanie. Gdańsk – Polska – Europa*, Gdańsk – Warszawa: Wydawnictwo Diecezji Pelplińskiej „Bernardinum”, s. 67-87.
- Komorowski, Waldemar (1998), *Krakowski ratusz w średniowieczu i Dwór Artusa w Krakowie*, „Rocznik Krakowski”, 64, s. 7-34.
- Komorowski, Waldemar (2002a), *Średniowieczne ratusze Małopolski i ziem ruskich Korony*, [w:] Cezary Buśko, Jan Klápšte, Lech Leciejewicz, Sławomir Możdzioch (red.), *Civitas & villa. Miasto i wieś w średniowiecznej Europie środkowej*, Wrocław – Praha: Instytut Archeologii i Etnologii PAN we Wrocławiu, s. 241-248.
- Komorowski, Waldemar (2002b), *Kamienice i palace Rynku krakowskiego w średniowieczu*, „Rocznik Krakowski”, 68, s. 53-73.
- Komorowski, Waldemar (2007), *Rozwój urbanistyczno-architektoniczny Krakowa „intra muros” w średniowieczu (od połowy XIV w.)*, [w:] Jerzy Wyrozumski (red.), *Kraków. Nowe Studia nad rozwojem miasta*, „Biblioteka Krakowska”, 150, Kraków: Towarzystwo Miłośników Historii i Zabytków Krakowa, s. 155-186.

- Komorowski, Waldemar; Krasnowolski, Bogusław (1996), *Architektoniczny pejzaż Krakowa ok. roku 1400*, [w:] *Sztuka ok. 1400. Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Poznań, listopad 1995*, t. 1, Warszawa, s. 105-125.
- Komorowski, Waldemar; Sudacka, Aldona (2003), *Die Architektur des Eisenbahnnetzes des Erzherzogs Karl Ludwig*, [w:] Zofia Kowalska (red.), *Aus der Geschichte Österreichs in Mitteleuropa*, 4: *Kunstgeschichte*, Wien: Janineum, s. 171-207.
- Kowalczyk, Jerzy (1995), *Zamość – città ideale in Polonia: il fondatore Jan Zamoyski e l'architetto Bernardo Morando*, Warszawa: Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu.
- Kowalska, Zofia (red.) (2003), *Aus der Geschichte Österreichs in Mitteleuropa*, 4: *Kunstgeschichte*, Wien: Janineum.
- Kowalski, Grzegorz M. (2008), *Wpływ prawa magdeburgskiego na kulturę prawną miast polskich od XVI do XVIII wieku. Wybrane zagadnienia*, [w:] Jan Małecki (red.), *Kraków – dziedzictwo lokacji. Materiały sesji naukowej odbytej 21 kwietnia 2007 roku*, Kraków, s. 41-49.
- Krasnowolski, Bogusław (2001), *Z badań nad urbanistyką i architekturą Nowego Sącza w okresie autonomii galicyjskiej*, [w:] Zbigniew Beiersdorf, Andrzej Laskowski (red.), *Rozwój przestrzenny miast galicyjskich położonych między Dunajcem a Sanem w okresie autonomii galicyjskiej. Materiały z sesji, Jasło 23-24 kwietnia 1999*, Jasło, s. 153-166.
- Krasnowolski, Bogusław (2002), *Dzieje budowy, architektura i symbolika kościołów św. Aleksandra i Matki Boskiej Anielskiej w Dąbrowie Górniczej*, „*Nasza Przeszłość*”, 98, s. 415-464.
- Krasnowolski, Bogusław (2003), *Studie über österreichische Architektur, Städtebau und Raumplanung in Galizien in den Jahren 1772-1815*, [w:] Zofia Kowalska (red.), *Aus der Geschichte Österreichs in Mitteleuropa*, 4: *Kunstgeschichte*, Wien: Janineum, s. 130-170.
- Krasnowolski, Bogusław (2004), *Lokacyjne układy urbanistyczne na obszarze Ziemi Krakowskiej w XIII i XIV wieku*, cz. 1-2, Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej.
- Krasnowolski, Bogusław (2007a), *Lokacje i rozwój Krakowa, Kazimierza i Okołu. Problematyka rozwiązań urbanistycznych*, [w:] Jerzy Wyrozumski (red.), *Kraków. Nowe Studia nad rozwojem miasta*, „Biblioteka Krakowska”, 150, Kraków: Towarzystwo Miłośników Historii i Zabytków Krakowa, s. 357-422.
- Krasnowolski, Bogusław (2007b), *Historyczne przemiany krajobrazu Krakowa*, [w:] Jan Małecki (red.), *Krajobraz Krakowa wobec zagrożeń*, Kraków: Towarzystwo Miłośników Historii i Zabytków Krakowa, s. 7-46.
- Krasnowolski, Bogusław (2008a), *Układ urbanistyczny lokacyjnego Krakowa*, [w:] Jan Małecki (red.), *Kraków – dziedzictwo lokacji. Materiały sesji naukowej odbytej 21 kwietnia 2007 roku*, Kraków, s. 7-27.
- Krasnowolski, Bogusław (2008b), *Uposażenie ziemskie lokacyjnego Krakowa a uposażenie wójtowskie*, artykuł złożony do druku w „*Krzysztoforach*”.
- Krzyżanowski, Józef (1938), *Polityka miejska Bolesława Wstydlivego*, [w:] *Studia historyczne ku czci Stanisława Kutrzeby*, t. 2, Kraków: Komitet ku czci Stanisława Kutrzeby, s. 381-430.
- Kuča, Karel (1996-2004), *Města a městečka v Čechach, na Moravě a v Slezku*, cz. 1 (A-G), Praha 1996; cz. 2 (H-Kole), Praha 1997; cz. 3 (Kolin-Miro), Praha 1998;

- cz. 4 (MI–Pan), Praha 2000; cz. 5 (Par–Pra), Praha 2002; cz. 6 (Pro–Sto), Praha 2004.
- Lalik, Tadeusz (1976), *Geneza sieci miasteczek w Polsce średniowiecznej*, [w:] Aleksander Gieysztor, Tadeusz Rosłanowski (red.), *Miasta doby feudalnej w Europie Środkowo-Wschodniej. Przemiany społeczne a układy przestrzenne*, Warszawa – Poznań – Toruń: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Łukacz, Marek (1988), *Pierwsze fazy kształtowania się dominującego typu kamienicy krakowskiej*, „TeKa Komisji Urbanistyki i Architektury”, 22, s. 9-18.
- Małecki, Jan (red.) (2008), *Kraków – dziedzictwo lokacji. Materiały sesji naukowej odbytej 21 kwietnia 2007 roku*, Kraków: Muzeum Historyczne Miasta Krakowa.
- Młynarska-Kaletynowa, Maria (1980), *Rozwój sieci miejskiej na Śląsku na przełomie XII/XIII w. i w XIII w.*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 28 (3), s. 349-361.
- Młynarska-Kaletynowa, Maria (1995), *Stan badań nad miastem średniowiecznym na Śląsku*, [w:] Krzysztof Wachowski (red.), *Kultura średniowiecznego Śląska i Czech. Miasto*, Wrocław: Uniwersytet Wrocławski: Centrum Badań Śląskoznawczych i Bohemistycznych, s. 9-17.
- Młynarska-Kaletynowa, Maria (2001), *Dzieje i rozwój przestrzenny Wrocławia. Od początków do okresu lokacji miasta na prawie niemieckim*, [w:] Antoni Czacharowski (red.), *Atlas historyczny miast polskich*, t. IV: Śląsk, pod red. Marii Młynarskiej-Kaletynowej, z. 1.: Wrocław, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, s. 4-7.
- Morawski, Zbigniew (1991), „*Intra muros*”. *Zarys problematyki cmentarza miejskiego w średniowieczu*, [w:] Andrzej Wyrobisz (red.), *Czas, przestrzeń, praca w dawnych miastach. Studia ofiarowane Henrykowi Samsonowiczowi w sześćdziesiątą rocznicę urodzin*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, s. 93-99.
- Niezabitowski, Michał (2005), *Pierwszy „Wielki Kraków” – proces „pękania” murów obronnych Krakowa 1791-1802*, „Krzysztofor”, 23, s. 71-78.
- Noga, Zdzisław (red.) (2007), *Atlas historyczny miast polskich*, t. V: Małopolska, z. 1.: Kraków, pod red. Romana Czai, Kraków: Towarzystwo Historii i Zabytków Krakowa.
- Piechotkowie, Kazimierz Maria (2004), *Oppidum Judaeorum: Żydzi w przestrzeni miejskiej dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa: Krupski i S-ka.
- Piekalski, Jerzy (2002), *Zakończenie*, [w:] Jerzy Piekarski (red.), *Rynek wrocławski w świetle badań archeologicznych*, cz. 2, Wrocław: „Wratislavia Antiqua. Studia z dziejów Wrocławia”, 5, s. 287-292.
- Piekalski, Jerzy; Wachowski, Krzysztof (red.) (2000), *Średniowieczny Śląsk i Czechy. Centrum średniowiecznego miasta. Wrocław a Europa Środkowa*, Wrocław: „Wratislavia Antiqua. Studia z dziejów Wrocławia”, 2.
- Purchla, Jacek (1979), *Jak powstał nowoczesny Kraków. Studia nad rozwojem budowlanym miasta w okresie autonomii galicyjskiej*, „Biblioteka Krakowska”, 120: Towarzystwo Miłośników Historii i Zabytków Krakowa.
- Purchla, Jacek (2007), *Rozwój przestrzenny i urbanistyczny miasta w XIX-XX wieku*, [w:] Zdzisław Noga (red.), *Atlas historyczny miast polskich*, t. V: Małopolska, z. 1.: Kraków, pod red. Romana Czai, Kraków: Towarzystwo Miłośników Historii i Zabytków Krakowa, s. 17-24.
- Rakowicz, Jan (1913), *O wprowadzeniu w życie planu regulacji miasta w ogóle i w zastosowaniu do Wielkiego Krakowa*, Lwów.

- Rogalanka, Anna (1977), *O układzie i wielkości parcel w średniowiecznym Poznaniu (próba rozpoznania problemu)*, [w:] Włodzimierz Błaszczyk (red.), *Początki i rozwój Starego Miasta w Poznaniu w świetle badań archeologicznych i urbanistyczno-architektonicznych*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe PWN, s. 323-376.
- Rörig, Fritz (1921), *Der Markt von Lübeck. Topographisch-statistische Untersuchungen zur deutschen Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, [w:] tenże, *Wirtschaftskräfte im Mittelalter*, Wien: Böhlau 1971, s. 36-133.
- Samsonowicz, Henryk (1976), *Miasta wobec zjednoczenia Polski XIII-XIV w.*, [w:] Marian Biskup (red.), *Ars historica. Prace z dziejów powszechnych i Polski. W sześćdziesiątą rocznicę urodzin prof. Gerarda Labudy*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Adama Mickiewicza.
- Samsonowicz, Henryk (1983), *Kultura miejska w Polsce późnego średniowiecza*, „Kwartalnik Historyczny”, 90 (4), s. 772-774.
- Samsonowicz, Henryk (1994), Recenzja pracy Jerzego Wyrozumskiego *Kraków do schyłku wieków średnich* ([w:] *Dzieje Krakowa*, pod red. Janiny Bieniarzówny i Jana M. Małeckiego, t. 1, Kraków), „Przegląd Historyczny”, 84, s. 109-110.
- Sudacka, Aldona (1995), *Sukiennice krakowskie w XIX wieku – bazar czy świątynia sztuki?*, „Rocznik Krakowski”, 61, s. 75-96.
- Szymczak, Jan (1988), *Koszty murowanego budownictwa obronnego w Polsce do XVI w.*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 36 (2), s. 233-275.
- Tyszka, Przemysław (2001), *Obraz przestrzeni miejskiej Krakowa XIV–XV wieku w świadomości jego mieszkańców*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Widawski, Jarosław (1973), *Miejskie mury obronne w państwie polskim do początku XV w.*, Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej.
- Wiesiołowski, Jacek (1983), *Socjotopografia późnośredniowiecznego Poznania*, Warszawa – Poznań: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Wies i miasteczko (1916), *Materiały do historii architektury polskiej*, Warszawa: Gebethner i Wolff.
- Wyrozumska, Bożena (1993), *Czy Jan Olbracht wygnał Żydów z Krakowa?*, „Rocznik Krakowski”, 59, s. 5-11.
- Wyrozumska, Bożena (opr.) (2007), *Przywileje ustanawiające gminy miejskie wielkiego Krakowa (XIII-XVIII wiek)*, Kraków: Towarzystwo Historii i Zabytków Krakowa.
- Wyrozumski, Jerzy (1980), *Rozwój sieci miejskiej w Małopolsce w średniowieczu i u progu czasów nowożytnych*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 29 (3), s. 363-371.
- Wyrozumski, Jerzy (1992), *Kraków do schyłku wieków średnich*, [w:] Janina Bieniarzówna, Jan M. Małecki (red.), *Dzieje Krakowa*, t. 1, Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Wyrozumski, Jerzy (red.) (2007), *Kraków. Nowe Studia nad rozwojem miasta*, „Biblioteka Krakowska”, 150, Kraków: Towarzystwo Miłośników Historii i Zabytków Krakowa.
- Zientara, Benedykt (1975), *Henryk Brodaty i jego czasy*, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Zientara, Benedykt (1978), *Źródła i geneza prawa niemieckiego (ius Teutonicum) na tle ruchu osadniczego w Europie Zachodniej i Środkowej w XI–XII w.*, „Przegląd Historyczny”, 69, s. 47-71.

- Zientara, Benedykt (1979), *Das deutsche Recht (ius Teutonicum) und die Anfänge der städtischen Autonomie*, „Hanseatische Studien”, 6.
- Zwiercan, Antoni (1985), *Nowe spojrzenie na początki franciszkanów w Polsce*, „Nasza Przeszłość”, 63, s. 5-51.
- Żółciak, Jarosław (2007), *Rozwój przestrzenny Podgórze*, [w:] Jerzy Wyrozumski (red.), *Kraków. Nowe Studia nad rozwojem miasta*, „Biblioteka Krakowska”, 150, Kraków: Towarzystwo Miłośników Historii i Zabytków Krakowa, s. 529-586.

Spis ilustracji

1. Schematy układów ulicowo-pasmowych. Wg Krasnowolski 2004, cz. 1: il. 18.
2. Sącz (Stary), rekonstrukcja ulicowo-pasmowego układu urbanistycznego sprzed 1273 r. Wg Krasnowolski 2004, cz. 2: il. 151.
3. Schematy najprostszych układów szachownicowych. Wg Krasnowolski 2004, cz. 1: il. 20.
4. Kraków Wielkiej Lokacji (1257), analiza układu urbanistycznego: A – ogólna kompozycja [a – teoretyczna „idealna” granica centrum, b – fortyfikacje doby Leszka Czarnego (ok. 1285), c – fortyfikacje doby Wacława Czeskiego (ok. 1298) oraz Władysława Łokietka (po 1312), d – tereny o modularnych podziałach na działki, e – tereny o podziałach różnych od modularnych, f – poszerzenia bloków ponad modularne wymiary, g – tereny o rozplanowaniu nieregularnym, h – modularne działki na tychże terenach, i – gródek wójtowski], B – analiza rozmierzenia działek w bloku przyrynkowym, C – analiza rozmierzenia działek w bloku między ulicami. Wg Krasnowolski 2004, cz. 1: il. 3-5.
5. Bobowa (przed 1346), analiza układu urbanistycznego. Wg Krasnowolski 2004, cz. 2: il. 33.
6. Kraków, relikw krajobrazu z ok. 1300 r.: kamienica i prezbiterium kościoła św. Krzyża. Fot. autor.
7. Biecz, analiza lokacyjnego rozmierzenia terenów miejskich (przed 1264): ABCDEF – rozmierzenie dwóch kompleksów po 50 łanów, abcd – rozmierzenie uposażenia wójtowskiego (8 łanów), 1 – lokacyjne centrum osadnicze, 2 – przedlokacyjny gród kasztelański, 3 – siedziba wójtowska. Wg Krasnowolski 2004, cz. 2: il. 30.
8. Przekształcenia krajobrazu miejskiego w dobie nowożytnej: Biecz, kamienica Barianów-Rokickich, pocz. XVII w. Fot. autor.
9. Nowy Targ, plan miasta ukształtowany po pożarze (1784) w nawiązaniu do rozplanowania lokacyjnego (1336). Wg Krasnowolski 2003: il. 4.
10. Urbanizacja czasów autonomii galicyjskiej: Gorlice, budynki starostwa i sądu; fotografia na pocztówce ze zbiorów Sławomira Dziadzio.
11. Osiedla willowe z pocz. XX w.: Gorlice, ul. Krasieńskiego; fotografia na pocztówce ze zbiorów Sławomira Dziadzio.
12. Dewastacja krajobrazu w dobie PRL-u: Kraków, widok z Kopca Kościuszki na Wawel z elektrociepłownią w tle. Fot. autor.

Bogusław Krasnowolski (1943) is professor of History and Art History of Pedagogical University of Krakow. He has worked extensively on the history of urban development in Central and Eastern Europe combining source evidence with geometrical analysis of module-based systems. He is the author of a large number of publications, particularly on the history of Krakow and Kazimierz. He lectures at the Department of Heritage Conservation and Preservation of the Academy of Fine Arts (Krakow). He has been active in the field of historical monuments protection in Krakow since 1990 as Vice President of SKOZK (Civic Committee for the Restoration of Krakow Heritage) and the co-author of its agenda.

Abstract

32

The article deals with the functional transformations of selected chartered cities and towns of Małopolska. Regular spatial plans covering both centres of settlement and the agricultural facilities (fig. 7), demarcated according to one of numerous measurement systems, are a phenomenon characteristic for cities and towns chartered on German law, under whose influence Central and Eastern Europe remained in the 14th and 15th centuries. While in Western Europe, regular layouts were an exception, they were becoming a standard further east. This resulted from differences in the development of self-government: in the West it was via evolution, and in the East – on the grounds of ready-made legal and economic models, imported by feudal overlords together with colonists (Engel 1993). There were two varieties of the charter-related plan of the settlement centre (Krasnowolski 2004), namely, the street-and-band system (fig. 1, 2), and the slightly later and more perfect grid solution. Possibly “inaugurated” in Wrocław, the latter was introduced elsewhere, with a magnificent and notable example being Kraków (1257; fig. 4) and hundreds of simple executions (fig. 3, 5), which in Małopolska were especially popular during the reign of King Casimir the Great (Kazimierz Wielki, 1333–1370). The plan of the chartered city is its prospective programme and a phenomenon more durable than the development that fills it, as the latter changes parallel to functional transformations and aesthetic requirements. With Poland (Małopolska) being nearly divided up by the borders of cities, towns and villages through mediaeval colonisation, establishment of new urban organisms in modern times was limited. The Industrial Revolution of the 18th and 19th centuries found reflection in the structure of Polish cities but not without a delay. After a small number of new projects from the late 18th (fig. 9) and the first half of the 19th (Krasnowolski 2003) centuries, it was only the last 30 years of the 19th and the early 20th century that brought about – especially in Austria and Galicia – the shaping of new developments endowed with the new metropolitan functions (fig. 10, 11), which, nevertheless, did not lead to the development of new centres (Z. Beiersdorf, A. Laskowski (eds.) 2001): in most cases this role has been retained by mediaeval market squares to this day. Durability and functionality of charter-related spatial development plans, despite the changing functions, is still visible features of the majority of towns and cities of

Małopolska (Poland, Central Europe). The cityscape of internal street and square designs was to a great extent reshaped in the 19th and 20th centuries, and most city panoramas were devastated by the primitive urbanisation of the communist era (fig. 12).